

UOT-811.512.162

Səhifə: 187-192

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.2.187>

Mənsurə Nurəliyeva
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun dissertantı
mansuranurali@gmail.com

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ TERMINOLOJİ ALINMALARIN DAXİL OLMA YOLLARI

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, dünya dövlətləri içərisində ölkəmizin nüfuzu, Qarabağın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, Türkiyə, Amerika kimi inkişaf etmiş dövlətlərlə ictimai-siyasi, iqtisadi münasibətlərimiz, müasir informasiya axını, iqtisadiyyat, maliyyə, informatika, neft sənayesi, hərbi və s. sahələrdə uğurlarımızın nəticəsində xarici dövlətlərin ölkəmizə marağı artır ki, bu münasibətlər qarşılıqlı əməkdaşlığa çevrilir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, xalqlar arasında qarşılıqlı münasibətlər formalaşır ki, bu da dilimizin inkişafından yan keçə bilmir. Müxtəlif sistemli dillərdə terminoloji alınmaların Azərbaycan türk, ingilis dillərində daxil olma yolları zəngin dil faktları ilə tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: lüğət tərkibi, müxtəlif sistemli dillər, türk dili, ingilis dili, terminoloji alınmalar.

Giriş: Dilin öz daxili imkanları ilə yanaşı, müxtəlif dillərdən alınmalar hesabına dilin lüğət tərkibində zənginləşmə gedir. Sonda, dilin lüğət tərkibində xüsusi bir layı təşkil edən alınmalar sistemi yaranır. Elmin bir sıra sahələrində - informatika, maliyyə, iqtisadiyyat, hərbi, tibb, humanitar və s. elmlər sahəsində dilə daxil olan yeniliklər, elmi-texniki inkişaf, dilin inkişafına, termin yaradıcılığına təsir göstərir ki, bu da dilimizin lüğət tərkibinə təsirsiz ötürüşə bilməzdi. Müxtəlif sistemli dillərdə terminoloji alınmaların daxil olma yolları, əsasən, bir dildən digərinə sözlərin və terminlərin keçməsi nəticəsində baş verir. S.Sadiqova göstərir ki, Dilin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən terminin hazır şəkildə alınıb işlənməsi zərurətə çevrilir. Termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli dilin lüğət tərkibində müvafiq məfhumu, anlayışı ifadə edən termin, söz olmasın. Elmlərin inkişafı, ictimai-siyasi proseslər başqa dillərdən terminlərin alınması zərurəti yaradır [1,s.35]. S.Sadiqova bu nəticəyə gəlir ki, dilimizdə zərurət yarandıqda alınmalar dilimizə daxil olur. H.Həsənov yazır ki, dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Dillərin bir-birini zənginləşdirməsi, başqa sözlə desək, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bir dilin başqa dildən söz alması əksər hallarda dillərin təbii ehtiyacından bəhrələnmişdir. Yeni yaranan məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün dilin özünün müvafiq vahidləri olmadıqda başqa dilə müraciət olunur, digər dilin leksik sistemindən söz və ifadələr alınır [2,s.123]. H.Həsənovun qeyd etdiyi kimi millətlərin, xalqların mədəni əməkdaşlığı nəticəsində dilin özünün uyğun vahidləri yoxdursa, başqa dilin leksik sistemindən söz və ifadələr dilə daxil olur.

XX əsrin 90-cı illəri türk dövlətləri arasında əlaqələrin qurulduğu dövrdür. Xalqımızın ümummillə lideri Heydər Əliyevin “biz bir millət, iki dövlət” ifadəsi hər bir azərbaycanlının simvoluna çevrilmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan dövlət, Türkiyə olmuşdur. Həmin vaxtdan Türkiyə ilə siyasi, iqtisadi elmi texniki, mədəni əməkdaşlıq davam edir. Türkiyə və Azərbaycan arasında dostluq son dərəcə möhkəmdir. Azərbaycan – Türkiyə arasında tələbə mübadiləsi, Türkiyə universitetlərində Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının tədrisi, Azərbaycan – Türkiyə Universitetinin açılması və s. dilimizin lüğət tərkibinə təsirsiz ötürüşə bilməzdi ki,

alınmaların dilə daxil olmasına şərait yarandı. Daxil olan terminoloji alınmalar lüğətlərdə əks olunur. İqtisadiyyata aid terminlər “Azərbaycanca – rusca – türkçə iqtisadi terminlər lüğət”ində öz əksini tapmışdır (3). Məsələn, Abunə haqqı-abonelik ücreti; Açıq bazar əməliyyatları. Açıq piyasa işlemləri. Açıq depozit-Açıq mevduat, Açıq devalvasiya-Açıq devalüasyon; Açıq ehtiyat-Açıq rezerv. Açıq səhmdar cəmiyyəti - Açıq anonim şirkət; Adambaşı orta gəlir-Kişi başına düşən ortalama gəlir. Agentlik –Ajans, Alqı-satqı sifarişi - Satın alma ve satış sifarişi. Bank əmanət müqaviləsi -Banka mevduat anlaşması. Bank əməliyyatları-Bankacılıq işlemləri. Bank faizi-Banka yüzdesi. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası-Uluslararası Finans Kurumu. Borc müqaviləsi-Borç sözleşmesi. Bütçə-vergi siyasəti-Bütçə-vergi politikası və s. İngilis dili beynəlxalq aləmdə üstünlük verilən, tədris edilən ünsiyyət vasitəsidir. O, bütün dünya dillərindən üstün mövqedədir. Ən çox terminoloji alınmalar elmin bütün sahələrində dilimizə ingilis dilindən daxil olur. Hal – hazırda Azərbaycanda ingilis dili ikinci dil kimi hər kəsin öyrəndiyi bir dildir. İngiltərə ilə elmin bütün sahələrində əməkdaşlıq, dilimizin lüğət tərkibinə təsirsiz ötürmədir. G.Paşayeva qeyd edir ki, hazırda dünya dilləri arasında dominant olan ingilis dilinin beynəlxalq dil səviyyəsində inkişafı, yeni anlayış, əşya, hadisə və tərəqqi ilə bağlı sözlərin bu dil əsasında başqa dillərə keçməsinə zəruriləşdirir. Alınma terminlər vasitəsilə dilə yeni sözyaradıcılığı modelləri də daxil olur. Bu baxımdan alınma sözlərin mənbələrini, alınma yollarını, semantikasında baş verən dəyişmələri, dildə müxtəlif səviyyələrdə (fonetik, semantik, qrammatik) mənimsənilməsi prosesini aydınlaşdırmaq tələbatı yaranır. Son illər dilə daxil olan alınma terminlərin sisteməlik şəkildə tədqiq edilməsi, təsnifi və qruplaşdırılması dilin terminoloji leksikasının tənzimlənməsində, terminologiyanın nizamlanması və terminoloji lüğətlərin tərtibi baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir [4]. Beynəlxalq aləmdə baş verən yeniliklər, Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri arasında nüfuzu, Türkiyə, Amerika və başqa dövlətlərlə dostluq, əməkdaşlıq münasibətləri, elmin bütün sahələrində olan uğurlar terminoloji sistemin artmasına səbəb olur. Hazırda Amerikan ingiliscəsi dünya dillərinə geniş miqyasda təsir edir ki, mədəniyyətlərarası münasibətlərdə ingilis dili aparıcı rol oynayır. Dilimizə ingilis dilindən zərurət olduqda terminlər daxil olur ki, onlarda terminoloji lüğətlərdə öz əksini tapır. Məsələn: Brauzer daha dəqiq desək veb brauzer - istifadəçilərin veb-serverlər üzərindəki Html səhifələrini açmasına imkan verən proqram təminatıdır. Rend - Müəssisəni reklam etmək rolunu oynayan ticarət markasıdır. Breyn-rinq - döyüş meydanıdır. Broker - alıcı və satıcı arasında vasitəçilik edən hüquqi və fiziki şəxsdir. Bukmeyker- cıdırda və başqa idman yarışlarında mərc bağlayanların banka atılan pullarını saxlayan şəxsdir. Butik- Dəbli, adətən bir brendə aid olan geyim mağazasıdır. Cek-pot, Çipset Çipsi, Çizburger, Faks-modem, Faks aparatı, Faks paneli, Faksalma, Faks –modem, Fan-klub, Feysbuk, Gender, Helikopter- Vertalyot, Holding, İmpaktfaktor, Bakalavriat, Bleyzer, Avtorizasiya: [5] və s. A.Qarayev yazır ki, Azərbaycan xalqının dünya xalqları ilə olan bilavasitə və bilavasitə əlaqə və münasibətlərinin qədim kökləri vardır. Bunun nəticəsidir ki, indi dilimizdə külli miqdarda Avropa dillərindən alınma sözlər işlənir. Həmin sözlər Azərbaycan dilinin bütün yaruslarında müəyyən iz buraxmış və dilin müxtəlif üslublarında semantik çalarlıq yaratmışdır [6,s.3]. Bütün dünya dillərinin lüğət tərkibi, təkcə öz daxili imkanları hesabına deyil, alınmalar hesabına zənginləşir və inkişaf edir. Əvvəllər dilimizin lüğət tərkibinə sözlər rus dili vasitəsilə daxil olurdusa müasir dövrdə türk, ingilis dillərindən alınmış terminlər dilimizin terminoloji sistemə daxil olur, terminoloji lüğətlərdə əks olunur. A.Axundov yazır ki, müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırdısa (bu qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir [7]. A.Axundov bu nəticəyə gəlir ki, əvvəllər terminlər hansı dilə daxil olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırdısa, indi üstünlük Avropa dillərinə verilmiş və bu dildən küllü miqdarda alınmalar dilə daxil olur. Kompüterlə bağlı terminoloji alınmalar çoxluq təşkil edir.

Məsələn: Audible - eşidilə bilən. Audio-səs- audio. Audio Board - səs platası, audioplata. Auto Signature- Avtomatik imza. Autosleep - Avtomatik yatma, sönmə. Available - əlçatımlı, mümkünolan. Average - Orta qiymət. Averaging -Ortalama; Orta qiymət hesablama. Bank - Verilənlərin (məlumatların) bazası, informasiya bankı. Banking- Bank işi. Bank əməliyyatları, bank xidməti, bankinq. Banner - Kiçik ölçülü reklam tablosu - banner. Carding - Səhifənin genəldilməsi. Cartrige - Kartric. Şırnaqlı və ya lazer printerin dəyişilə bilən mənbəsi. CD Player- Kompakt disk. Compact Disk Driver - Disk çaldırıcı (oxudan) qurğu. Data Dictionary- məlumatların lüğəti, Datacasting - məlumatların (geniş yayımlı) ötürülməsi [8]. Nümunələr göstərir ki, kompüterlə bağlı terminlər dilimizin lüğət tərkibinə sürətlə daxil olur və çoxluq təşkil edir. S.Sadıqova qeyd edir ki, terminlərin alınmasının müxtəlif yolları və üsulları vardır. Dilin terminoloji sisteminin yeni alınmalarla zənginləşməsi prosesi iki istiqamətdə baş verir: bilavasitə yeni terminlərin alınması və dildə artıq mövcud olan alınma terminlərin termin yaradıcılığı prosesində iştirakı [9, s.200]. Terminologiyada iki cür alınma - bir alınma sözdən düzəlmiş terminlər, bir də elə hər hansı bir sahəyə məxsus termin şəklində alınmış terminlər diqqəti cəlb edir. Bunları nəzərə alaraq alınma terminləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) alınma sözlərdən yaranan terminlər; 2) hazır termin kimi alınanlar” [1]. İngilis dilindən terminlər elmin bütün sahələrində sürətlə dilə daxil olur, çoxluq təşkil edir. Dilimizin lüğət tərkibinə maliyyə sahəsində də ingilis dilindən alınmalar daxil olur ki, terminoloji lüğətlərdə əks olunur. “Maliyyə bazarları terminlərinin izahlı lüğəti”ndə [10] ölkədaxili maliyyə sistemində və beynəlxalq maliyyə əlaqələrində daha çox işlənən terminlərin ingilis dilində qarşılığı ilə birlikdə Azərbaycan dilinə tərcüməsi və onların ümumiləşdirilmiş izahları verilmişdir. Məsələn: Abandon (imtina etmək)- abandon (abandonment). ABŞ uzunmüddətli xəzinə istiqrazları- US treasury bond. Açıq devalvasiya - Open devaluation. Açıq investisiya şirkəti- Open-end investment company. Açıq mövqe- Open position. Adi birja sövdələşməsi -Cash transaction (spot) Adsız qiymətli kağız- Bearer security- Agent-transfer- Agent-transfer. Aktivlərin bölünməsi (ayrılması)-Asset stripping. Amortizasiya dəyəri- Amortization cost. Aukzion bazarı (ikitərəfli aukzion)- auction market. Balans (balans hesabatı, balans cədvəli)-balance sheet [10] və s.

G. Fərhadova yazır ki, ingilis dili dünyanın standart kommunikasiya vasitəsi olmaqda davam edir və global müstəvidə onun rolu və təsiri gündən günə durmadan genişlənir. Bu vəziyyət xalqlararası əlaqələrə, o cümlədən dilçilik elminə də təsirsiz ötüşmür. Dilçilik elminin tədqiqat obyektinin xeyli genişlənməsi ilə yanaşı, həm də dil faktlarına yeni yanaşmalar meydana gəlmişdir ki, bu da dil vahidlərinin məzmun tərəfinin öyrənilməsinə geniş imkanlar yaradır. Dil hadisələri və faktlarına struktur paradigmdən deyil, antroposentrik paradigmə prizmasından yanaşma əvvəllər ikinci planda, kölgədə qalan aspektlərin daha ətraflı işıqlandırılmasına münbit zəmin yaratmışdır [11, s.3]. Azərbaycan dilinə daxil olan alınmaların mənşəyinə nəzər saldıqda məlum olur ki, müxtəlif vaxtlarda dövrün tələb və şərtlərinə uyğun olaraq dilimizin lüğət tərkibinə ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli alınmalar qəbul edilmişdir. S.Cəfərov. “Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Dillərin bir-birini zənginləşdirməsi, başqa sözlə desək, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bir dilin başqa dildən söz alması əksər hallarda dillərin təbii ehtiyacından bəhrələnməmişdir. Yeni yaranan məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün dilin özünün müvafiq vahidləri olmadıqda başqa dilə müraciət olunur, digər dilin leksik sistemindən söz və ifadələr alınır” [12, s.38]. “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti “ndə [5] müxtəlif peşələrlə bağlı ingilis dilindən lüğət tərkibinə daxil olan sözlər verilmişdir. Məsələn: Barateriya - Kapitan və ya heyəti tərəfindən gəmiyə və ya ondakı yükə bilərəkdən zərər vurma. Baratriya riski gəmi sahibi tərəfindən sığortalanır. Bayt - Rəqəmli informasiyanın saxlanması və emal olunması vahididir. Biznes –portal . Menecer və sahibkarlar üçün gündəlik aktual analitik və işgüzar məlumatları, habelə yeni xəbərləri təqdim etmək məqsədilə tərtib olunan saytdır. Blender- Məişətdə işlənən qarışdırma, doğrama, çalma funksiyalı elektrocihaz. Bleyzer-Parlaq, nəzəri cəlb edən rəngli parçalar dan tikilmiş, metal düymələri olan idman biçimli kişi pencəyi. Bloger - internetdə şəxsi bloqu olan istifadəçi və s. Cəmiyyətdə inkişaf getdikcə dilin lüğət tərkibinə təsir edir, terminoloji alınmalar dilimizin lüğət tərkibinə daxil olurlar.

Nəticə: Türk, ingilis dillərindən alınmış terminoloji alınmaların dilimizin lüğət tərkibinə daxil olması elmi surətdə təhlil edilmiş, lüğətlərdə əks olunmuş terminoloji alınmalardan nümunələr verilmişdir. Dilimizin lüğət tərkibinə iqtisadiyyat, kompüter, maliyyə, humanitar sahədə daxil olan terminoloji alınmaların daxil olma yolları aydınlaşdırılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. S.A.Sadiqova. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırılma formaları. Bakı, 486 s.
2. H.Ə.Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 308 s.
3. Azərbaycanca – rusca – türkcə iqtisadi terminlər lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 108 səh.
4. G.Paşayeva. Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafında alınmalar. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı – 2016.
5. R.H.Məmmədli. İngiliscə - azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti, Bakı: “Kitab klubu”, 2014, 464 s.
6. A.H.Qarayev. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, ADU, 1989, 394 s.
7. A.Axundov. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992.
8. Maliyyə bazarları terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2010, 272 s.
9. S.A.Sadiqova. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, 380 s.
10. G.İ.Fərhadova. İngilis dilinin leksik fondunun qloballaşma şəraitində zənginləşməsi yolları. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı – 2024.
11. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Maarif, 1988.
12. Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. Bakı, Elm və təhsili nəşriyyatı, 2016, 269 s.

Мансура Нуралиева

Способы ввода терминологических заимствований в языках разных систем

Резюме

В статье показано, что влияние нашей страны среди государств мира, восстановление территориальной целостности Карабаха, наши общественно политические и экономические связи с такими развитыми государствами, как Турция и Америка, наши успехи в сферах современного информационного обмена, экономики, финансов, информатики, нефтяной промышленности, военного дела и т. д. привели к росту интереса иностранных государств к нашей стране, который перерос во взаимное сотрудничество. По мере развития общества формируются взаимоотношения между народами, что не может игнорировать развитие нашего языка. Исследованы и отражены на примерах пути проникновения терминологических заимствований из языков с разной системой в азербайджанский, турецкий и английский языки.

Ключевые слова: *словарный состав, разносистемные языки, турецкий язык, английский язык, терминологические заимствования.*

Mansura Nuraliyeva

*Ways of introducing terminological borrowings in
languages of different systems*

Summary

The article shows that, as a result of the influence of our country among the world states, the restoration of the territorial integrity of Karabakh, our socio-political, economic relations with developed states such as Turkey and America, our successes in the fields of modern information flow, economy, finance, informatics, oil industry, military, etc., the interest of foreign states in our country is increasing, and these relations are turning into mutual cooperation. As society develops, mutual relations are formed between peoples, which cannot ignore the development of our language. The ways of terminological borrowings in languages with different systems in Azerbaijani Turkish and English have been studied and reflected in examples.

Keywords: *vocabulary composition, languages with different systems, Turkish language, English language, terminological borrowings.*

Çapa tövsiyə edən:

AMEA, Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

Rəyçi:

*f.e.d. L.Qurbanova
dosent S. Quliyeva*